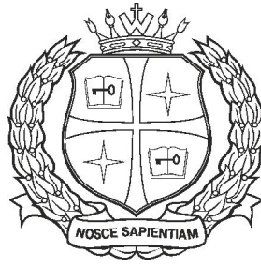

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**ЧЕРКАСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

СТОЛІТНЯ ІСТОРІЯ

Черкаси — 2021

УДК 378.4(477.46-25)ЧНУ(091)
Ч-48

Автори:

Масненко Віталій Васильович
(керівник авторського колективу)
Драч Оксана Олександрівна
Івангородський Костянтин Васильович
Касян Андрій Іванович
Корновенко Сергій Валерійович
Мазур Оксана Олександрівна
Михайлюк Юрій Миколайович
Поліщук Володимир Трохимович
Присяжнюк Юрій Петрович
Силка Оксана Захарівна
Синявська Лариса Іванівна
Чабан Анатолій Юзефович

*Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
протокол № 7, від 24 червня 2021 р.*

Рецензенти:

*Земзюліна Наталія Іванівна – д-р іст. наук, Черкаський національний
університет ім. Б. Хмельницького,
Комарницький Олександр Борисович – д-р іст. наук, Кам'янець-Подільський
національний університет ім. І. Огієнка,
Лук'яненко Олександр Вікторович – д-р іст. наук, Полтавський національний
педагогічний університет ім. В. Короленка*

**Ч-48 Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького:
столітня історія.** Колективна монографія / керів. автор. кол. і наук. ред. В. В. Масненко.
Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2021. 342 с.
ISBN 978-966-920-632-9

У монографії на основі полідисциплінарного підходу досліджено основні віхи столітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького – провідного закладу вищої освіти на Черкащині. Діяльність університету розглянута як невіддільна складова інтелектуальної, культурної і духовної історії України. Відображена роль закладу в соціально-економічних і політичних змінах, що відбувалися на українських теренах, з особливою увагою на становлення української нації і державності. Показана трансформація педінституту в багатопрофільний університет. Зокрема – зміна статусу закладу, його керівництво, структура, підрозділи, кадровий склад, освітній процес, наукові школи, профспілкові, наукові, студентські організації, мистецькі колективи, спортивні досягнення, міжнародні зв'язки. Викладацький та студентський колектив університету представлені як соціум, що саморозвивається й трансформується відповідно до зміни суспільно-політичних і соціально-економічних умов.

Видання адресоване дослідникам історії освіти та всім, кого цікавить історія України модерного часу.

ISBN 978-966-920-632-9

© Автори, 2021
© ЧНУ, 2021

ЗМІСТ

Передмова (О. В. Черевко)	5
Вступ (В. В. Масненко)	8
Розділ I. Огляд джерел та літератури (А. І. Касян)	11
Розділ II. Педагогічна освіта в Черкасах на початку XX ст. (О. О. Драч)	28
Розділ III. Час становлення та реформувань (1921–1930 рр.) (В. В. Масненко, В. Т. Поліщук)	47
3.1. Черкаський інститут народної освіти	47
3.2. Черкаські вищі трирічні педкурси	52
3.3. Черкаський педагогічний технікум	56
Розділ IV. Бурхливі та трагічні тридцяті (К. В. Івангородський)	63
4.1. Уніфікація системи вищої педагогічної освіти	65
4.2. Еволюція Черкаського педагогічного вишу: статус, організація, контингенти	71
4.3. Особливості навчального процесу	85
4.4. Викладачі та студенти: антропологічний фокус	95
Розділ V. Інститут під час Другої світової війни (В. В. Масненко)	109
5.1. Викладачі і студенти ЧДПІ в боротьбі з нацистською агресією	109
5.2. Черкаський педагогічний інститут в умовах нацистської окупації	111
5.3. Ветерани війни – співробітники Черкаського педінституту ..	119
Розділ VI. Черкаський педагогічний в умовах повосенної відбудови (Л. І. Синявська, О. З. Силка)	121
6.1. Відбудовчі процеси та відновлення діяльності інституту	121
6.2. Керівництво та викладацький склад інституту	129
6.3. Навчальна і наукова діяльність	134
6.4. Матеріальне забезпечення	141
6.5. Бібліотека інституту	142

Розділ VII. Інститут у період середини 1950-х – середини 1960-х рр. (Ю. П. Присяжнюк, О. О. Мазур).....	153
7.1. Адміністративно-господарська діяльність	153
7.2. Навчальний процес	162
7.3. Наукова діяльність	167
7.4. Громадсько-політичне життя	173
7.5. Повсякденність викладачів і студентів	179
Розділ VIII. Педінститут у середині 1960-х – 1980-х рр. (Ю. П. Присяжнюк, О. О. Мазур).....	183
8.1. Адміністративно-господарська діяльність	183
8.2. Навчальний процес	186
8.3. Наукова діяльність	200
8.4. Громадсько-політичне життя	204
8.5. Повсякденність викладачів і студентів	210
Розділ IX. Трансформація закладу в перші роки незалежності України (1991 – початок 2000-х рр.) (Ю. М. Михайлюк) ...	219
9.1. Становлення університету: зміна статусу та розгалуження структури	219
9.2. Керівництво й професорсько-викладацький склад	234
9.3. Навчально-виховна діяльність	239
9.4. Науково-дослідницька робота	251
9.5. Громадська та творча сфери життєдіяльності університету ..	259
Розділ X. Університет в період кардинальних змін: 2004–2021 рр. (А. Ю. Чабан, С. В. Корноvento, В. В. Масненко)	265
10.1. Помаранчева революція та її наслідки для університету ..	265
10.2. Університет під час Революції Гідності та відсічі російській агресії	270
10.3. ЧНУ – лідер вищої освіти на Черкащині	274
10.4. Наука, міжнародні відносини, інновації	286
10.5. Розбудова університету й зміцнення матеріальної бази ...	298
Висновки (В. В. Масненко)	300
Вибрана бібліографія (В. В. Масненко, А. І. Касян)	303
Додатки	313
№ 1. Схема реорганізацій ЧНУ ім. Б. Хмельницького	314
№ 2. Ректори	315
№ 3. Наглядова рада	316
№ 4. Почесні професори Черкаського національного університету .	317
№ 5. Проректори	318
№ 6. Професори	320
№ 7. Доценти	326

Розділ II

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА В ЧЕРКАСАХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Початок ХХ ст. в Наддніпрянській Україні – епоха модерності з притаманними для неї феноменами політизації й радикалізації суспільного життя, зародженням фемінізму, бурхливої індустріалізації та урбанізації, змінами життєвої аксіології населення. Прямими ознаками суттєвих соціальних зрушень були розширене відтворення населення, емансипація особистості, значущість освіти й інтелектуальної праці серед нових генерацій. Нагальні запити учнівської молоді, батьків, педагогів, громадських діячів та органів місцевого самоврядування були сфокусовані на доступність закладів освіти всіх рівнів для зацікавлених і широке просвітництво серед народу, що розглядали як основу економічного добробуту країни. За таких умов найбільшої ваги набувала місія народного вчителя – педагога нового типу, підготовленого фахівця, сумлінного громадського діяча, шанованого місцевою громадою просвітителя.

Вагомим каталізатором демократизації освітньої сфери стали революційні події 1905 р. і формування загальнодержавного представницького органу – Державної думи, де діяла Українська думська громада. За громадської ініціативи Міністерство народної освіти розробило проект «Основні положення про введення загального навчання», що визначив засади впровадження загальної початкової освіти в державі на найближчі 10 років⁵⁷. На 1908 р. Київське губернське земство в контексті реалізації загальнодержавного плану впровадження загальної початкової освіти підготувало відповідну шкільну мережу губернії⁵⁸. Утім проблемною лишалася ситуація фаховості вчителів народних шкіл, пов'язана з кількістю спеціально-педагогічних закладів у регіоні. У Київській губернії діяла тільки вчительська семінарія у м. Коростишеві і дворічні педагогічні курси при міських училища в м. Умані та м. Василькові⁵⁹.

⁵⁷ Чехов Н. В. Всеобщее обучение // Русская школа. – 1906. – № 12. – С. 113.

⁵⁸ Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию. (1905–1917). – Киев: Тип. Губернского земства, 1918. – С. 5.

⁵⁹ Народное образование в Юго-Западном крае // Заключительный том трудов съезда по народному образованию. – Москва: Печатня С. П. Яковлева, 1912. – С. 288.

Запровадження загальної початкової освіти в державі і зумовлене цим зростання запитів на підготовлений учительський персонал актуалізували завдання розширення мережі спеціально-педагогічних закладів. У 1911 році планували відкрити жіночу вчительську семінарію імені К. Д. Ушинського в Києві. Черговим кроком стала й організація чоловічої вчительської семінарії в м. Черкаси. Зауважимо, що на початок ХХ ст. в місті вже функціонували загальноосвітні середні навчальні заклади: чоловіча гімназія Міністерства народної освіти, приватна жіноча гімназія А. В. Самойловської, жіноча гімназія Міністерства народної освіти, створена на основі реформованої прогімназії. Після завершення навчання випускники(ці) гімназій могли вчителювати, проте міські юнаки і дівчата на посадах вчителя початкового училища в сільській місцевості зазвичай довго не затримувалися.

Черкаська чоловіча вчительська семінарія була відкрита 1 липня 1912 р. у складі I класу⁶⁰. За «Положенням про вчительські семінарії» (1870) заклад мав «надати педагогічну освіту юнакам усіх станів православного віросповідання, які бажали присвятити себе вчительській діяльності в початкових училищах». До семінарії приймали осіб від 16 до 18 років, котрі мали представити відгук про «добру поведінку» і витримати вступні випробування в обов'язі двокласних міністерських училищ⁶¹.

Особовий склад чоловічої вчительської семінарії за штатним розписом становив 12 осіб, а саме: директор, законовчитель, чотири наставники-викладачі, учитель малювання і чистописання, учитель ручної праці, учитель співів, учитель початкового училища, лікар і викладач гімнастики. Кошторис оплати праці вище окресленого штату службовців семінарії передбачав 10 600 руб. на рік із державної скарбниці. Усі прогнозовані витрати на утримання вчительської семінарії становили 28 800 руб. Водночас до вищезазначеної суми, не були включені кошти на оплату квартир службовців, наймання приміщення освітнього закладу, а також платня двом учителям. Таким чином, загальна сукупна кошторисна вартість утримання спеціально-педагогічного навчального закладу в м. Черкаси складала 33 800 руб.⁶².

Важливо проаналізувати, які саме інституції початково фінансували Черкаську чоловічу вчительську семінарію. Найбільші кошторисні витрати при відкритті закладу надходили з державної скарбниці, а саме 31 000 руб. на обладнання спеціально-педагогічного закладу. Окрім цього, із державного казначейства виділено 16 900 руб. на утримання семінарії протягом року. Міське управління Черкас також фінансово долучилося до підтримки роботи закладу, передбачивши щорічну дотацію 500 руб.⁶³.

Штат викладачів спеціально-педагогічного закладу комплектували поступово, відповідно до штатного розпису. Посада директора чоловічої вчительської семінарії (чиновник V класу) деякий час лишалася вакантною. Зго-

⁶⁰ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 143, оп. 1, спр. 57, арк. 10.

⁶¹ Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. – Челябинск, 1971. – С. 46.

⁶² ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

⁶³ Там само, арк. 12.

дом директором семінарії призначено статського радника Миколу Івановича Брянцева. На час відкриття семінарії була вакантною також посада викладача російської мови. Викладачем математики працював надвірний радник Іван Олександрович Гаврилов, випускник Московського учительського інституту, педагогічне навантаження якого становило 5 годин на тиждень. Природознавство і фізику (тимчасово й географію) викладав Яків Якович Базилевич, який закінчив Глухівський учительський інститут. Його педагогічне навантаження становило 6 годин на тиждень. Обов'язки вчителя історії та географії (тимчасово і російської мови) із семигодинним тижневим навантаженням виконував колезький секретар Костянтин Лукич Грищинський, випускник Варшавського університету. Законовчителем у закладі працював священник Микола Миколайович Борецький, випускник Київської духовної семінарії з педагогічним навантаженням 4 занять на тиждень⁶⁴.

Обов'язки вчителя мистецтв (за штатним розписом учитель малювання і чистописання) у семінарії виконував Сергій Іванович Сашин, який закінчив Санкт-Петербурзьку академію мистецтв. Учителем співів за суміщенням був Михайло Тележинський, який одночасно учителював у початковому училищі при закладі, за здобутою освітою – випускник духовної семінарії.⁶⁵ Таким чином, маємо всі підстави констатувати високий освітньо-кваліфікаційний рівень викладацького колективу Черкаської чоловічої вчительської семінарії.

Матеріальне забезпечення штатного персоналу вчительської семінарії визначав штатний розпис закладу, затверджений під час його відкриття. Посада директора чоловічої вчительської семінарії відповідала рангу службовця V класу, оплата праці якого становила 2400 руб. Відповідно до штатного розпису викладачі основних предметів у закладі були службовцями (чиновниками) VIII класу з чітко визначеним компонентом фінансового забезпечення на рік, зокрема: заробітна плата – 450 руб., надбавка за вислугу років – 240 руб., кошти на харчування – 550 руб., кошти на оплату помешкання (квартирні) – 300 руб. Таким чином, загальний річний бюджет викладача вчительської семінарії становив 1540 руб., що для педагогічної інтелігенції повітового міста вважали високим доходом. З-поміж наставників-викладачів Черкаської вчительської семінарії слід виокремити педагога-предметника Я. Я. Базилевича, який мав найбільший рівень платні – 650 руб., що сукупно з усіма вищенаведеними статтями забезпечення становило 1750 руб.⁶⁶

Матеріальне забезпечення вчителів малювання і співів, учителя початкового училища за штатним розписом закладу відповідало рангу службовця IX класу і включало такі компоненти: заробітна плата – 300 руб, кошти на харчування – 200 руб., кошти на оплату помешкання – 125 руб. Сукупно матеріальне забезпечення вищеназаних вчителів становило 625 руб., що майже вполовину менше, ніж викладачів-предметників⁶⁷.

⁶⁴ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 57, арк. 22.

⁶⁵ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

Від початку функціонування вчительська семінарія закривала окремі кадрові лакуни за рахунок запрошення викладачів-сумісників. Наприклад, так було в семінарії з викладачем гімнастики, яким спочатку працював підпоручик 167 полку Олександр Петрович Левитський із поурочною оплатою 1,25 руб. за годину. Згодом посаду суміщав учитель гімнастики з чоловічої гімназії К. А. Тетюшев, і директор Черкаської чоловічої гімназії не заперечував щодо його викладацької діяльності в семінарії, зважаючи на відсутність в освітньому закладі штатного вчителя гімнастики⁶⁸.

Приміщення. Найпершою і тривалий час нерозв'язаною проблемою нового навчального закладу в повітовому місті Черкаси стала потреба власного приміщення, що б відповідало освітнім цілям і чинним нормативам. На запит губернської влади Черкаська міська дума постановою від 22 листопада 1911 р. ухвалила рішення про відведення двох десятин землі для зведення будинку приміщення чоловічої вчительської семінарії, проте до початку будівельних робіт виділена містом ділянка перебувала в оренді.

Водночас, щоб не гаяти часу, допоки не вирішиться питання про постійну локацію закладу, його директор вдався до пошуку в м. Черкаси будинку, прийняттого для розміщення вчительської семінарії. Таким стало приміщення, розташоване за адресою м. Черкаси, вул. Дубасівська (нині – Хрещатик), 24. У серпні 1912 р. з дозволу попечителя Київського навчального округу директор семінарії уклав договір найму цього будинку для закладу терміном на два роки зі щорічною оплатою 2500 руб. Орендовані в присяжного повіреного В. Ф. Ясенецького-Войни приміщення педагогічної семінарії включали двоповерховий кам'яний будинок із 11 кімнат (плюс кухня і вітальня), флігель із 4 кімнатами, службові приміщення і садок. На верхньому поверсі були розташовані канцелярія, кабінет директора, вчительська, бібліотека, навчальний клас. Нижній поверх займали квартири директора закладу, початкове училище, організоване при семінарії для практичного навчання вихованців, майстерня ручної праці, відкрита в 1913 р.⁶⁹ Орендований семінарією будинок став на деякий час оптимальним варіантом як щодо цілей закладу, так і вигідності приміщення для побуту викладачів і учнів.

Функціонування семінарії актуалізувало необхідність інтернату для проживання вихованців. Тимчасовим рішенням адміністрації навчального закладу стало розміщення іногородніх учнів на приватних квартирах благонадійних містян. Про це, зокрема, свідчить прохання на ім'я директора семінарії М. І. Брянцева від удови священника Мотрони Левитської щодо дозволу проживати вихованцям семінарії в її квартирі по вул. Верхня Горова № 2. Визнавши квартиру прохачки задовільною, директор надав дозвіл на розміщення в її помешканні учнів закладу⁷⁰.

Водночас використання будівель, зведених не для навчання, спонукало адміністрацію вчительської семінарії до уважного обстеження орендованих приміщень щодо максимально допустимої наповнюваності класів відпо-

⁶⁸ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 15, арк. 52.

⁶⁹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 57, арк. 10.

⁷⁰ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

відно до чинних санітарно-гігієнічних норм для шкільних будинків. Мотиваційним чинником цього стало збільшення учнівського контингенту Черкаської семінарії через укомплектування старших курсів. Відтворити критерії медико-санітарних вимог до навчальних приміщень допомагає доповідна записка від 20 серпня 1914 р., підготовлена для педагогічної ради закладу запрошеним лікарем. Медик обґрунтував, що мінімально допустимий об'єм повітря на учня за нормами 5 м³. Обстежуване приміщення для 1 класу мало 150 кубів повітря, тому в ньому могли розмістити 30 учнів. Як виняток, автор доповідної визнав можливим комплектування навчального класу із 32 учнів за умов належного провітрювання аудиторії⁷¹.

Відсутність власного, доцільно облаштованого приміщення Черкаської чоловічої вчительської семінарії непокоїла центральну і місцеву владу, що в умовах зростання запитів на підготовку вчителів-предметників мала сприяти наявності в освітньої інституції спеціального навчального корпусу. Утім справа зведення будинку семінарії в повітовому містечку просувалася повільно. Міська дума, виділивши земельну ділянку під будівництво приміщення семінарії, не виявляла активності в цій справі. Припускаємо, що думці Черкас не вважали будівництво закладу своїм завданням. Оскільки вчительська семінарія готувала вчителів для початкових народних училищ, розташованих переважно в селах, то вона перебувала в сфері піклування Київського губернського і Черкаського повітового земств. Нашу думку підтверджує фактологічний матеріал, зокрема відомість на утримання Міською думою Черкас казенних навчальних закладів за 1915 р. містить позицію «вчительська семінарія» з позначкою про зобов'язання щодо виділення 50 тисяч руб. протягом 50 років (щорічно по 1000 руб.) на зведення приміщення для закладу. Водночас у документі є примітка, що за 1914 р. кошти не були внесені⁷². Отже, міський голова Черкас М. Куліш, який завізував кошторисну відомість 1915 р., був обізнаний із ситуацією щодо затримки початку формування грошового фонду на спорудження будинку семінарії.

Розглянемо *навчально-виховну роботу* спеціально-педагогічного освітнього закладу. 12 вересня 1912 р. в чоловічій учительській семінарії м. Черкаси урочисто розпочато перший навчальний рік у складі I класу із 40 учнів. 20 жовтня цього ж року при семінарії почало діяти початкове двокласне училище, перший набір до якого склав 15 осіб. Навчальний план I класу слухачів Черкаської чоловічої вчительської семінарії містив такі дисципліни: Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, історія, географія, природознавство і фізика, малювання, креслення, чистописання, співи, гімнастика, ручна праця⁷³. Зауважимо, що на початку XX ст. Міністерство народної освіти врахувало попередній досвід функціонування учительських семінарій, збільшило термін підготовки в них до 4 років і запровадило зразковий навчальний план учительських семінарій, який можна було коригувати з урахуванням місцевих умов.

⁷¹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 15, арк. 47.

⁷² ДАЧО, ф. 8, оп. 2, спр. 727, арк. 29 зв.

⁷³ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 42, арк. 2.

Підготовка педагогічного колективу закладу до провадження освітнього процесу включала ознайомлення чи самостійне розроблення навчальних програм дисциплін, передбачених навчальним планом підготовки майбутніх фахівців. Як свідчить діловодна документація Черкаської семінарії, навчальні програми нормативних дисциплін І класу (російська мова, математика, креслення, чистописання, малювання, співи) були затверджені 17 жовтня 1912 р.⁷⁴. Основою для їх розроблення вчителями-предметниками стали навчальні програми Велико-Сорочинської семінарії ім. М. В. Гоголя, надіслані на прохання директора закладу.

Водночас окремі навчальні дисципліни Черкаської семінарії мали авторські програми. Виокремимо оригінальну методичну розробку вчителя І. Г. Крижанівського, якою стала навчальна програма дисципліни «Ручна праця»⁷⁵. Програма викладання Закону Божого також була розроблена законовчителем. Курс І класу дисципліни «Закон Божий» включав 4 заняття на тиждень⁷⁶.

Навчально-виховний процес у чоловічій учительській семінарії передбачав не тільки заняття в класних аудиторіях, але й навчальні екскурсії. Серед архівних матеріалів зберіглася доповідна записка вчителя природознавства Я. Я. Базилевича про проведення ним екскурсій за 1913–1914 н. р.⁷⁷. Наприклад, 15 жовтня учні ІІ класу відвідали заміську лісову зону «Соснівка», де наочно вивчали настання осені. 27 жовтня для них була проведена навчальна подорож до садової установи пана Фрідмана з метою ознайомлення з упорядкуванням парників. 10 листопада відбулася екскурсія до рафінадного заводу братів Терещенків в Черкасах, де учні І класу наживо спостерігали стадії різні обробки цукрового буряку. Екскурсантам дозволили взяти з собою двадцять зразків технологічної сировини для дослідження у класах. Отже, підготовка майбутніх вчителів народних училищ у Черкаській учительській семінарії передбачала використання різних педагогічних методів, спрямованих на розширення кругозору, допитливості і самостійності мислення вихованців.

Чимало уваги приділяли в закладі також формуванню творчих здібностей учнів. Так, зі звіту вчителя каліграфії С. І. Сашина стає зрозуміло, що вихованців навчали мистецтву писати на білому та кольоровому папері олівцем, пером і аквареллю⁷⁸. Гарною допомогою учням слугував пояснювальний малюнок учителя. Наприкінці звіту педагог констатував про сумлінне ставлення вихованців до навчальної роботи з дисципліни.

Підготовка майбутнього вчителя потребувала ґрунтовного освоєння семінаристами методики викладання всіх предметів шкільного курсу, зокрема й ручної праці. Уже 20 січня 1913 р. у учительській семінарії відкрито клас ручної праці, обладнаний верстатами, станками, інструментами зі столярного та токарного фаху на 10 осіб. Загалом обладнання включало 101 найме-

⁷⁴ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 40, арк. 1.

⁷⁵ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 40, арк. 13.

⁷⁶ Там само, арк. 15.

⁷⁷ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 55, арк. 1.

⁷⁸ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 69, арк. 22.

нування на суму 619 руб. 55 коп.⁷⁹. На початок нового 1913–1914 навчального року устаткування класу ручної праці поповнилося 8 наборами верстатів та інструментів, вартість яких становила 240 руб. 30 коп.

Заняття з ручної праці в Черкаській семінарії були обов'язковими для всіх вихованців. Проводили їх у класі щоденно, окрім святкових днів, із 17.00 до 19.00, а для двох груп (по 13 осіб) щовівторка з 16.00 до 20.00. У такий спосіб кожний вихованець закладу мав 4 год занять із ручної праці на тиждень. Учитель ручної праці І. Г. Крижанівський навчався на курсах ручної праці при Петербурзькому вчительському інституті і мав шестирічний досвід викладання дисципліни⁸⁰.

Робота на заняттях передбачала виготовлення моделей безпосередньо в класі: учитель давав загальні пояснення, робив креслення на дошці з позначенням розмірів, пропонував список необхідних матеріалів та інструментів, а також показував окремі технологічні прийоми. Найкращі моделі вихованців закладу залишали в педагогічному музеї, котрий організовували при семінарії. Серед зразків були: класна указка, куб і піраміда з тонких стрижнів, дошка для хліба, лопатка для тіста, циліндр⁸¹. Особисто відвідавши навчальні заняття в класі ручної праці, директор семінарії М. І. Брянцев переконався в їхньому благодатному впливі на вихованців закладу, оскільки формування практичних умінь і оволодіння технологією роботи з інструментами було вкрай важливим для майбутніх учителів народних училищ, особливо в сільській місцевості⁸².

Позитивний досвід діяльності колективу Черкаської вчительської семінарії посприяв розширенню навчально-виховної програми із підготовки вихованців закладу. За інформацією директора народних училищ Київської губернії, рішення Київського губернського земства про включення до програм учительських семінарій сільськогосподарських відділень планували поширити й на Черкаську чоловічу семінарію. З огляду на це взимку 1914 р. губернська освітня адміністрація зацікавилася розробленою програмою відділення та способами її реалізації в навчально-виховному процесі закладу⁸³.

Через два роки після початку роботи на основі Черкаської вчительської семінарії з 9 по 16 липня 1914 р. було організовано літні педагогічні курси для учителів народних училищ Київської губернії, що підтверджує визнання освітнім відомством належного навчально-методичного рівня і фаховості викладачів закладу⁸⁴. Роботу перших педагогічних курсів у місті відкрив директор семінарії М. І. Брянцев, виступивши з промовою «Завдання діяльності народного вчителя»⁸⁵. Протоколи конференції слухачів педагогічних курсів при чоловічій семінарії містять докладний аналіз практичних уроків, проведених відрядженими вчителями під час перебування влітку на підвищенні кваліфікації в Черкасах. Усі присутні висловлювали власні міркування

⁷⁹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

⁸⁰ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 56, арк. 3.

⁸¹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 11, арк. 1-1 зв.

⁸² Там само, арк. 4.

⁸³ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 15, арк. 8.

⁸⁴ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 60, арк. 1.

⁸⁵ Там само, арк. 49.

і зауваження щодо реалізованих конкретним учителем дидактичних методик, зокрема й директор семінарії. Відзначимо, що він, будучи керівником курсів, достатньо критично оцінював демонстровану педагогічну майстерність слухачів курсів⁸⁶.

Педагогічний колектив семінарії зважав на новітні тенденції з підготовки вчителів та постійно працював над удосконаленням навчально-виховного процесу, про що свідчить створення в закладі комісії для вдосконалення програми з педагогіки. Очолювана директором комісія визнала за необхідне розширення фахових компетенцій вихованців семінарії через запровадження до навчального плану підготовки дисципліни «Педагогічна психологія». Освоєння педагогічної майстерності майбутніх народних учителів планували завершити курсом «Училищезнавства», що передбачав ознайомлення зі шкільним діловодством та звітністю⁸⁷. Належний рівень навчально-методичної роботи колективу Черкаської вчительської семінарії засвідчує також подяка від директора Старобільської семінарії за надіслані навчальні програми, укладені педагогами закладу м. Черкаси⁸⁸.

Бажаний вектор змін у шкільництві окреслив педагогічний з'їзд, що проходив 12–19 квітня 1916 р. в м. Києві, на якому був присутнім представник Черкаської чоловічої вчительської семінарії. Головне завдання з'їзду – визначити напрями реформування середньої школи. Визнали, що на часі докорінна реформа всієї системи освіти, за якою «суспільство мало отримати не ерудита, а корисного діяча»⁸⁹. Серед ухвалених резолюцій Київського з'їзду освітян 1916 р. окремі пункти стосувалися збільшення повноважень педагогічних рад закладів, «розширених за рахунок представників батьківських комітетів, земств і міст, яким має бути надано право вибору кандидатів на вакантні посади викладачів»⁹⁰.

За «Положенням» учительські семінарії були відкритими навчальними закладами. Водночас реалії організації навчально-виховного процесу семінарій уподібнювали їх до закладів закритого типу: вихованці мали проживати в інтернаті під наглядом навчальної адміністрації, внутрішній розпорядок був чітко регламентований, зокрема «Інструкцією для учительських семінарій Міністерства народної освіти» (1875). «Правила» для вихованців учительських семінарій були вкрай удокладненими.

У контексті вивчення плину освітнього процесу в Черкаській чоловічій учительській семінарії звернемося до навчально-побутових обставин життя вихованців. Принагідно зауважимо, що основний контингент учнів закладу (83,5 %) походив із селян, решта – із міщан, козаків, купців і духовенства⁹¹. До того ж склад вихованців був досить динамічним, про що свідчить 13,4 % відрахованих до закінчення закладу.

⁸⁶ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 58, арк. 10.

⁸⁷ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 70, арк. 1–3.

⁸⁸ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 15, арк. 10.

⁸⁹ Киевский педагогический съезд 12–19 апреля 1916 г. // Вестник воспитания. – 1916. – № 6. – С.108.

⁹⁰ Там само. – С. 130.

⁹¹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 69, арк. 5.

На початку ХХ ст. в Україні органи місцевого самоврядування на рівні міст, губернії та повіту широко практикували соціальну підтримку здобувачів освіти різного рівня. Не винятком була і чоловіча вчительська семінарія в Черкасах. Так, губернські земські збори на засіданні чергової сесії (грудень 1913 р.) внесли до кошторису кредит на фінансування 12 земських стипендій у Черкаській чоловічій учительській семінарії (загальна сума 2160 руб.)⁹². Відповідно стипендіат отримував 180 руб. на рік. Оскільки на час складання губернського земського кошторису Черкаська семінарія ще не мала затвердженого положення про земські стипендії, то губернська управа визнала своєчасним і доцільним розробити Положення про такі стипендії за аналогією до чинного положення Коростишівської вчительської семінарії.

Засади стипендіального забезпечення від Київського губернського земства для формування контингенту підготовлених учителів земських шкіл при Черкаській чоловічій учительській семінарії включали подані нижче пункти. Вибір кандидатів (12 осіб) на земські стипендії провадила педагогічна рада вчительської семінарії, але всі вони мали бути уродженцями Київської губернії (§ 1–2). Розмір стипендії становив 180 руб. на особу. Земські стипендіати були зобов'язані після випуску із семінарії відпрацювати в земських школах губернії півтора року за користування стипендією. У разі невиконання вищезазначеної умови, він мав повернути губернському земству витрачені на його підготовку кошти з розрахунку 120 руб. за кожен невислужений рік (§ 4–5). За наявності залишків стипендіального фонду (через повернення стипендії, вибуття учня-стипендіата протягом навчального року тощо) губернська управа могла їх використати для одноразової підтримки вихованців семінарії⁹³.

Важливою умовою отримання стипендіальної підтримки була гарна успішність і добра поведінка учня. Розглянемо зафіксовані документально в закладі обставини повсякдення, що впливали на позбавлення вихованця стипендії. Такою в Черкаській чоловічій учительській семінарії виявилася проблема паління серед учнівської молоді. На засіданні педагогічної ради закладу від 23 жовтня 1912 р. обговорювали проступок вихованця М. Гендзеля, який палив цигарки в приміщенні семінарії. Представницький орган закладу ухвалив рішення, згідно з яким учня тимчасово позбавили стипендії та зменшили бал за поведінку до 4. Окрім цього, адміністрація семінарії поінформувала опікуна про недотримання норм поведінки учня його підопічним з метою провадження належних виховних заходів щодо порушника⁹⁴.

Непоодинокість подібних випадків підтверджує лист батькові, диякону с. Семигур Андрію Токаржевському, чий нащадок за короткий час перебування в Черкаській учительській семінарії показав себе негоже, порушував встановлені правила поведінки учнів. Батька повідомили про факти паління тютюну в приміщенні закладу, пропуски занять без поважних причин, запіз-

⁹² Журнали и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1913 г. (12–17 декабря). – Киев: Типо-Литогр. насл. К. Крулянского, 1914. – С. 20.

⁹³ Стипендії в Черкаській учительській семінарії // Наш рідний край. – Київ: Молодь, 1995. – Ч. 2. – С. 29–30.

⁹⁴ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 2, арк. 16.

нення на молитву і церковну службу, грубіянство вчителям семінарії його сином⁹⁵. Водночас керівництво закладу довело до відома диякона ухвалені педагогічною радою від 25 жовтня 1912 р. каральні санкції щодо його нащадка, як-от: позбавлення стипендії, пониження балу з поведінки до 3, а також попередження, що за найменшу провину Микола Токаржевський буде відрахований із семінарії. Про серйозність ставлення до навчальної дисципліни в семінарії свідчить власноруч написаний лист-покаяння порушника дисципліни, де він визнав свої провини, зобов'язувався дотримуватися правил поведінки, прохав надати йому шанс виправитися і перебувати серед учнів⁹⁶.

Достатньо ретельний контроль за поведінкою вихованців був і в позанавчальний час. Керівництво семінарії надавало дозвіл на їх проживання в приватних квартирах лише після ретельного обстеження побутових умов у конкретних помешканнях та особистого ознайомлення з моральністю їхніх власників.

Вихованці семінарії мали дотримуватися покладених на них обов'язків також під час святкових та канікулярних днів, під час яких вони мали право відвідати родину. Із цією метою кожному видавали записку про звільнення вихованця, де на лицьовому боці було зазначено прізвище та ім'я учня, кінцева дата та місце проведення відпустки. Серед архівних матеріалів вдалося знайти записку про звільнення Четенка Полікарпа, вихованця I класу Черкаської учительської семінарії, відпущеного до батьків у с. Великі Голяки Сквирського повіту Київської губернії до 7 січня 1914 р.⁹⁷ Зворотний бік записки про звільнення містив витяг із розпорядження Міністерства народної освіти, який нагадував вихованцю, що й у відпустці він перебуває під наглядом чиновника відомства, і в разі порушення загальностановлених правил поведінки останній мав повідомити керівництво навчального закладу⁹⁸. Після повернення учня з відпустки до семінарії записку потрібно було повернути в канцелярію закладу.

Наприкінці аналізу навчально-виховного процесу в Черкаській чоловічій учительській семінарії дореволюційної доби звернемося до результативності навчання учнів у закладі. Аналіз оцінювання роботи вихованців за 1912 р. дає підстави стверджувати про досить високі показники якісної успішності. Зокрема, позитивні оцінки з російської мови мали 71,8 % учнів, з арифметики відповідно – 74,3 %, із геометрії – 89,7 %, з історії – 87 %, із креслення – 97,2 %, із чистописання – 97,2 %, зі співів – 82 %. Важливо, що з решти навчальних дисциплін I курсу успішність вихованців становила 100 %.⁹⁹ Додатковим аргументом ефективної роботи Черкаської чоловічої учительської семінарії стала висока результативність, продемонстрована на випускних іспитах учнями IV класу. Згідно з екзаменаційною відомістю від 20 травня 1916 р. із 20 вихованців закладу 19 особам присвоєно кваліфікацію вчителя початкового училища¹⁰⁰.

⁹⁵ Там само, арк. 28.

⁹⁶ Там само, арк. 41.

⁹⁷ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 14, арк. 17.

⁹⁸ Там само, арк. 1.

⁹⁹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 57, арк. 21.

¹⁰⁰ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 70, арк. 1–8.

Не оминули Черкаську чоловічу вчительську семінарію і події Першої світової війни. Від часу створення закладу Міністерство народної освіти визначило можливим надати вихованцям учительської семінарії відстрочення від військової повинності до завершення освіти до 24 річного віку¹⁰¹. Водночас із початком Великої війни патріотичне піднесення поширилося й серед слухачів закладу. Так, у заяві учня II класу Захара Котляра від 7 жовтня 1914 р. викладено бажання записатися добровольцем у регулярну армію, тому він просив адміністрацію видати йому посвідчення вихованця освітнього закладу¹⁰². Оскільки таких фактів ставало все більше, то з початку 1915 р. освітнє відомство звернулося до керівників закладів щодо невідкладного повідомлення йому інформації про вихованців, які здійснили подвиги чи загинули в боях¹⁰³.

Своєрідною формою тодішнього патріотичного виховання та участі в громадському житті держави стала організація благодійних концертів, гроші за які надходили на фронтові потреби. Квитанція державного казначейства від 17 листопада 1914 р. засвідчує надходження 645 руб. від колективу Черкаської вчительської семінарії з метою організації військово-санітарного поїзду Київського округу¹⁰⁴.

Окрім добровільних пожертв на військові потреби колектив семінарії брав участь і в заходах, організовуваних освітнім відомством. Так, листом з канцелярії попечителя Київського навчального округу від 23 грудня 1914 р. повідомляли про відрядження вчителя Черкаської чоловічої вчительської семінарії Я. Я. Базилевича протягом січня – лютого 1915 р. до Галичини лектором на курси з підготовки вчителів російської мови¹⁰⁵.

Ускладнення бойової ситуації на Південно-Західному фронті спонукало Міністерство народної освіти в 1915 р. рекомендувати завершити навчальні заняття в закладах Київського навчального округу до 15 квітня, а екзамени в семінаріях – до 30 березня¹⁰⁶. Водночас навіть у непростий воєнний час серйозність навчальних вимог в освітніх закладах жодним чином не понижували. Відповідно до розпорядження попечителя Київського навчального округу від 28 травня 1915 р., учням, які мали понад три незадовільні оцінки, та особам, які заслуговували на таку пільгу, дозволяли перескладання іспитів восени винятково за рішенням педагогічної ради¹⁰⁷.

Лютневі події 1917 р. у Петрограді і повалення самодержавно-монархічного режиму в Російській імперії стали поштовхом до розгортання Української національно-демократичної революції, керівним центром якої постає сформована київською інтелігенцією в березні Українська Центральна Рада. Уже в першому зверненні Центральної Ради до українського народу пролунав заклик домагатися запровадження української мови в школах, що вияв-

¹⁰¹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 24, арк. 24.

¹⁰² ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 15, арк. 69.

¹⁰³ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 24, арк. 31.

¹⁰⁴ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 339, арк. 3.

¹⁰⁵ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 15, арк. 73.

¹⁰⁶ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 24, арк. 40.

¹⁰⁷ Там само, арк. 92.

ляло спрямування освітньої політики представницького органу народовладдя в Україні¹⁰⁸.

Очікуваним вектором змін в освітній сфері України стають демократизація, децентралізація та українізація шкільництва. Стратегічним завданням – розбудова національної системи освіти в контексті становлення української державності. Уже 23 квітня 1917 р. на засіданні Центральної Ради заслухано доповідь «Комісії для справ освіти» й одноставно ухвалено резолюцію про створення Української шкільної ради для здійснення планомірної українізації шкільництва. Також розглянуто законопроект про нові функції педагогічних рад у середніх школах України, що передбачав значне розширення складу педрад представниками зацікавленої громадськості на місцях¹⁰⁹. Після проголошення I Універсалу Української Центральної Ради створено виконавчий орган УЦР – Генеральний секретаріат, у складі якого розпочало роботу Секретарство освітніх справ на чолі з І. М. Стешенко¹¹⁰.

Училищний відділ Київського губерньського земства дієво відкоригував просвітницькі плани, сутність яких відтоді полягала в організації курсів українознавства і забезпеченні шкіл регіону посібниками українською мовою¹¹¹. У травні 1917 р. замість повторних курсів для вчителів народних училищ «Українським товариством шкільної освіти» проведено заняття з підготовки лекторів для учительських курсів при повітових земствах¹¹².

Високу громадсько-політичну активність населення Наддніпрянщини, започатковану навесні 1917 р. й очолювану національним представницьким органом – Українською Центральною Радою, – підтримували як очікування розширення реальної участі громадян у державних справах, так і настанови й інструкції щодо цього від владних інституцій, зокрема й від Тимчасового уряду з Петрограду. Так, навесні 1917 р. Міністерство народної освіти звільнило дітей солдатів регулярної армії від оплати за навчання й рекомендувало керівництву освітніх закладів та місцевим чиновникам забезпечити продовження навчання цієї категорії пільговиків¹¹³. Черговим кроком освітнього відомства став дозвіл призваним на військову службу учням учительських інститутів і семінарій складати курс певного класу восени у виняткових випадках¹¹⁴. Вказівки попечителя Київського навчального округу від 9 червня 1917 р. рекомендували педагогам семінарії підтримати та популяризувати позику Свободи шляхом публічних лекцій і роз'яснювальних бесід серед учнів закладу й містян. Мотивацією до такої форми громадської роботи вчителів визначено шляхетну мету – допомогти державі в революційний час,

¹⁰⁸ Березівська Л. Б. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. – Київ: Ін-т педагогіки АПН України, 2008. – С. 86.

¹⁰⁹ Там само. – С. 87.

¹¹⁰ Док. № 74. З матеріалів засідань Малої ради. 15 липня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах. Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упор. В. Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 1996. – С. 179.

¹¹¹ Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию. (1905-1917). – К.: Тип. Губернского земства, 1918. – С. 8.

¹¹² Там само. – С. 9.

¹¹³ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 27, арк. 48.

¹¹⁴ Там само, арк. 70.

оскільки життя тривало, а коштів у скарбниці бракувало¹¹⁵.

Прикметно, що освітні новації революційного часу набули гендерного виміру. Зокрема, Міністерство народної освіти листом від 24 червня 1917 р. доводило до відома навчальної адміністрації, що з 1917–1918 навчального року запропоновано приймати до вчительських інститутів осіб обох статей, а також дозволяло поширити таку практику на вчительські семінарії за сприятливих місцевих умов¹¹⁶. По суті, освітнє відомство взяло курс на запровадження спільного навчання у сфері фахової педагогічної освіти. Як засвідчують архівні документи, інформація про можливість приймання дівчат до спеціально-педагогічних закладів поширилася в регіоні. У лавах учнів Черкаської вчительської семінарії в 1917–1918 навчальному році наявні двоє дівчат: Безверха Валентина і Шпильова Людмила, які зафіксовані серед десяти земських стипендіатів¹¹⁷.

Події Української революції прямо позначилися на роботі Черкаської чоловічої вчительської семінарії. Як зазначили вище, педагогічний заклад припинив набір учнів за статевою ознакою і став загальнодоступним для спільного навчання. Також відбулися певні кадрові ротації в освітній інституції. З липня 1917 р. перший очільник закладу М. І. Брянцев переведений на посаду директора Муромської вчительської семінарії. Виконувати обов'язки директора закладу доручено вчителю математики І. О. Гаврилову¹¹⁸. Згодом директором Черкаської вчительської семінарії призначили М. П. Лося, частково оновлено педагогічний персонал закладу. З досвідчених кадрів лишилися І. О. Гаврилов – учитель математики, Я. Я. Базилевич – учитель історії та географії, С. І. Сашин – учитель креслення та малювання, М. Ф. Тележинський – учитель співів та музики, І. Г. Крижанівський – учитель ручної праці. Законовчителем у семінарії працював отець Лебедев, учителем російської мови – М. І. Шаповалов, учителями початкового училища – Є. І. Міщенко і Д. Є. Ковбасюк¹¹⁹.

Із початком самостійної роботи Генерального секретаріату України більш дієво впроваджувалася й нова освітня політика. Секретарство освітніх справ Генерального секретаріату України циркуляром «До директорів середніх шкіл, відомств та інших вищих початкових, торгових та інших шкіл України» № 1316 від 12 жовтня 1917 р. констатувало, що «українська мова, поруч із російською, має бути офіційно-урядовою». Визнано потрібним упровадження в усіх школах таких навчальних предметів: українська мова й українознавство, що включало літературу, географію та історію України. Наприкінці документу Генеральний секретаріат освіти України зазначив, щоб «навчання з цього року проводилось українською мовою»¹²⁰.

Загальна громадська активність поширилася й на вихованців Черкаської вчительської семінарії. У 1917 р. упроваджено трудові дружини учнів,

¹¹⁵ Там само, арк. 39.

¹¹⁶ Там само, арк. 67.

¹¹⁷ ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 96, арк. 27.

¹¹⁸ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 27, арк. 25.

¹¹⁹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 351, арк. 4.

¹²⁰ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 27, арк. 20.

метою яких є допомога сільськогосподарським роботам населення¹²¹. За згоди адміністрації з жовтня 1917 р. учнів семінарії залучали до складання списків виборців до Установчих Зборів та їхньої перевірки в позаурочний час¹²².

Хвиля Української національно-демократичної революції, що піднялася з весни 1917 р., окрім вагомого політичного виміру в реаліях повсякдення повітового міста Черкаси набула виразного соціально-економічного змісту. Серед архівних матеріалів віднайдено відомість на видачу стипендії Черкаського повітового земства за січень 1917 р., що засвідчує грошове забезпечення 10 вихованців повіту. Річне стипендіальне утримання семінарста становило 300 руб. (25 руб. на місяць)¹²³. Утім, реалії повсякдення на четвертому році Великої війни були непростими, тому органи місцевого самоврядування зважали на сімейні обставини вихованців педагогічного закладу. Приміром, у березні 1917 р. від Черкаської повітової управи надійшло 199 руб. одноразової грошової допомоги учням. Зокрема, Букач Олексій отримав 34 руб, Кривошея Мефодій – 33 руб, Кривенко Матвій – 33 руб, Морочковський Семен – 33 руб, Мелеванський Федір – 33 руб, Терещенко Федір – 33 руб.¹²⁴.

Із поглибленням революційної ситуації фінансове становище спеціально-педагогічного закладу ускладнилося, що змусило його адміністрацію вживати заходів щодо розв'язання проблем господарського характеру. Небайдужою до справ функціонування спеціально-педагогічного закладу з підготовки вчителів для початкових шкіл лишалася Черкаська повітова управа, що ухвалила рішення надати додаткові гроші семінарії на платню вчителям за липень 1917 р. Зокрема, виконувач обов'язків директора вчительської семінарії І. О. Гаврилов отримав 2000 руб.¹²⁵.

У листопаді 1917 р. педагогічна рада Черкаської вчительської семінарії запропонувала повітовій земській управі делегувати до її складу представника з правом вирішального голосу¹²⁶. У такий спосіб сподівалися підсилити зацікавленість Черкаської повітової управи у фінансовій підтримці педагогічного закладу. Найбільш очікуваними статтями допомоги для вчительської семінарії були: забезпечення стипендіального фонду, ремонт гуртожитків, оплата навчання вихованців іноземним мовам.

Функціонування вчительської семінарії в місті неодноразово ставало предметом розгляду на засіданнях Міської думи Черкас і Черкаської повітової управи доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Першочерговим аспектом у ході обговорень була проблемність розміщення спеціально-педагогічного закладу, оскільки протягом п'яти років освітній заклад тричі змінював локацію. На засіданні Міської думи Черкас від 13 липня 1918 р. заслухано доповідь Черкаської повітової управи про надання приміщень вчительській семінарії. Констатували, що на 1918 р. інфраструктура Черкаської вчительської семінарії включала: навчальні аудиторії, інтернат (гуртожиток)

¹²¹ Там само, арк. 41.

¹²² Там само, арк. 19.

¹²³ ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 96, арк. 18.

¹²⁴ Там само, арк. 16-17.

¹²⁵ Там само, арк. 29.

¹²⁶ Там само, арк. 7.

для вихованців, зразкову школу, квартири викладачів, клас ручної праці, кухню й пральню для вихованців. Заклад функціонував у п'яти будинках, розташованих за адресами: вул. Парадна (нині – Остафія Дашкевича), 51, вул. Парадна, 36 (два будинки), вул. Бульварна (нині – Благовісна), 52, вул. Суворовська (нині – Байди Вишневецького), 36¹²⁷. На думку земських гласних, постійний рух учнів і викладачів між різними корпусами додавав труднощів в організації навчально-виховного процесу в учительській семінарії. До того ж наймані приміщення закладу не відповідали елементарним вимогам шкільної гігієни – були тісними й темними. Повітова управа інформувала, що два додаткові класи – другий підготовчий і четвертий, заплановані до відкриття на 1918 р., складно розмістити, оскільки в Черкасах практично немає відповідних будинків, які можна було б винаймати для освітньої інституції.

У пошуках реального варіанту вирішення питання додаткових приміщень учительської семінарії наприкінці навчального року педагогічний колектив листом від 22 травня 1918 р. звернувся до Міської управи з проханням надати освітньому закладу споруди міських казарм № 59, 63, 64. Створена Міською управою комісія, обстеживши зазначені бараки, ухвалила рішення про їх придатність для користування вчительською семінарією. Педагогічна рада закладу клопотала про безкоштовне використання будівлі міських казарм. Утім, представники міської влади не особливо переймалися проблемами спеціально-педагогічного закладу, зважаючи на наявну перед семінарією фінансову заборгованість у 5000 руб. Прагматичні службовці з міської управи придумали надати необхідні освітньому закладу приміщення за гроші, списавши вищезазначений борг у рахунок орендної плати. Навіть більше, під час розгляду питання думці більшістю голосів підтримали пропозицію фінансової комісії Міської управи Черкас щодо оренди приміщень казарм учительською семінарією строком на 9 років зі щорічною оплатою 7000 руб та індексацією 20 %, а також зобов'язанням ремонту коштом освітнього закладу через кожні три роки¹²⁸. Отже, сподівання педагогічного колективу закладу щодо безоплатності використання споруд казарм не справдилися.

Протягом 1918 р. педагогічна рада семінарії неодноразово повідомляла Черкаську повітову управу, що заробітна платня вчителів та стипендії учнів у край мізерні через суттєве підвищення цін на товари й послуги. Адміністрація вчительської семінарії клопотала про збільшення кошторису повітової управи, призначеного на утримання закладу. Як аргумент використовували розмір платні вчителя зразкової школи при семінарії, що дорівнював 960 руб., тоді як у земських училищах на 1918 р. зарплата мала становити 2700 руб. Необхідність підвищення стипендії мотивували серед іншого й збільшенням чисельності вихованців із Черкаського повіту, яких на січень 1918 р. було 28 осіб. Адміністрація закладу вважала необхідним підвищити розмір стипендії з 25 до 50 руб.¹²⁹.

¹²⁷ ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 5, арк. 1.

¹²⁸ ДАЧО, ф. 8, оп. 4, спр. 5, арк. 1–1 зв.

¹²⁹ ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 343, арк. 11.

Директор семінарії М. П. Лось уживав заходів щодо пошуку коштів на підтримку нужденних вихованців. Зокрема, у листі до Черкаської повітової управи від 19 лютого 1918 р. він прохав скерувати залишки коштів від стипендіальних сум повітового земства за 1917 р. на видачу допомоги найбіднішим учням учительської семінарії в розмірі 25 руб. Директор мотивував клопотання учням складним матеріальним становищем вихованців через здорожчання товарів першої необхідності. Відзначимо, що повітова управа оперативно відгукнулася і вже 26 лютого 1918 р. задовольнила прохання адміністрації семінарії, виділивши необхідні кошти. Вдалося долучити до справи підтримки малозабезпечених вихованців також Канівське повітове земство, що скерувало 60 руб. на підтримку уродженців повіту¹³⁰. Складне матеріальне становище окремих вихованців Черкаської вчительської семінарії підтверджує наявність особистих звернень до управи по допомогу. Зокрема, в архівних фондах збереглося клопотання учня Кирила Коршака від 9 липня 1918 р., який просив Черкаську повітову управу надати йому кошти на відновлення здоров'я¹³¹.

З початком 1918–1919 навчального року педагогічна рада вчительської семінарії вчергове клопотала перед повітовим земством про збільшення стипендії учням до 50 руб на місяць, оскільки дорожчало проживання в гуртожитку закладу. Щодо вихованців, які мешкали на приватних квартирах у Черкасах, то місячна оренда з харчуванням сягала 300 – 350 руб.¹³² Загалом педагогічна рада Черкаської вчительської семінарії зверталася до представників місцевого самоврядування передбачити в кошторисі стипендіальну підтримку 21 вихованця по 600 руб на рік кожному¹³³. Прикметно, що серед 21 кандидата на земські стипендії в 1918 р. уже було чотири дівчини¹³⁴. Наведемо свідчення про кількох кандидатів на земську стипендію, пропонуваніх педагогічною радою семінарії: Авраменко Трохим – син селянина з с. Білозір'я, з незаможної родини, окрім садиби і будинку немає майна; Блеєр Микола – син селянина з с. Софіївки, із багатодітної родини (9 дітей), немає майна; Журба Михайло – син селянина з с. Білозір'я, володіли 3 десятинами землі, 4 дітей у родині; Котляр Андрій – син селянина з с. Голов'ятине, мають дім і близько 2,16 десятин землі, 5 дітей; Ненано Олександра – донька фельдшера Худяківського фельдшерського пункту¹³⁵. Отже, адміністрація закладу уважно вивчала соціальне становище учнів і рекомендувала на стипендіатів представників малозабезпечених родин. У свою чергу, Черкаська повітова управа звернулася до адміністрації семінарії з проханням надати список випускників закладу для їхнього працевлаштування вчителями в початкові школи регіону.

Ускладнення внутрішньополітичного й господарського життя в умовах перманентної боротьби національно-демократичних сил за збереження

¹³⁰ ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 96, арк. 3.

¹³¹ Там само, арк. 36.

¹³² Там само, арк. 44.

¹³³ Там само, арк. 45.

¹³⁴ Там само, арк. 51.

¹³⁵ Там само, арк. 56.

державної незалежності України позначилося на функціонуванні освітніх інституцій. Не сприяли нормалізації роботи педагогічного закладу й часті зміни влади в регіоні, що відображено на сторінках архівних документів. Так, 24 лютого 1919 р. у порядку денному засідання педагогічної ради Черкаської вчительської семінарії вчергове постало питання про підвищення учнівських стипендій. При розгляді питання вихованцями семінарії було висловлено кілька конкретних пропозицій щодо розміру стипендіальних сум. Зокрема, А. Котляр запропонував підвищити стипендію до 250 руб. на місяць, делегат Артеменко – до 200 руб., делегат Яблонівський – до 150 руб. Як свідчить протокол зібрання педагогічної ради, більшість присутніх підтримала пропозицію щодо підвищення стипендії учням до 200 руб. на місяць і висловила бажання звернутися до Черкаського РОВкому з відповідним клопотанням¹³⁶. Також на засіданні ухвалено рішення зобов'язати господарську комісію семінарії подбати про розподіл обов'язків між слухачами закладу.

Упровадження в життя принципів демократизації в освітній сфері і рівноправ'я суб'єктів навчання в добу національно-визвольних змагань за Українську державу засвідчує збережений в архівних фондах Черкаської вчительської семінарії протокол загальних зборів учнів, які мешкали в інтернаті закладу від 23 лютого 1919 р. На порядку денному зібрання стояло питання про обрання нового господаря інтернату для семінаристів. Учасники зборів заслухали Артеменка – тимчасового господаря інтернату, який повідомив про рішення скласти відповідні повноваження. Присутні ухвалили рішення про обрання нового господаря інтернату. Відкритим голосуванням на зазначену посаду був обраний Йосип Заболотний¹³⁷. Отже, маємо констатувати належний рівень самоорганізації вихованців вчительської семінарії.

Функціонування виборних органів учнів Черкаської вчительської семінарії підтверджує не лише робота в інтернаті. Зокрема, клопотання від ради учнів, датоване 8 листопада 1918 р., до педагогічної ради семінарії містило прохання призначити вчителя природознавства та фізики, а також згоду слухачів тимчасово доручити викладати ці навчальні дисципліни комусь із компетентних педагогів закладу. Також учнівська рада висловила бажання, щоб у семінарії викладали хімію. Побажання зацікавлених вихованців містило конкретну пропозицію: використати в старшому класі для дисципліни «Хімія» навчальні години, відведені для ручної праці. Для більшої впевненості в реалізації висловленого прохання учні висловили згоду на викладання «Хімії» російською мовою¹³⁸.

Загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі впливало як на функціонування освітніх інституцій, так і на ставлення учнівської молоді до подій. Про це свідчить заява вихованців IV (старшого) класу вчительської семінарії від 8 листопада 1918 р., що просили педагогічну раду закладу про достроковий випуск. Клопотання старшокласників скріпив підписом староста IV класу Кривенко¹³⁹.

¹³⁶ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

¹³⁷ Там само, арк. 5.

¹³⁸ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 29, арк. 7.

¹³⁹ Там само, арк. 6.

Значно ускладнилися побутові умови колективу Черкаської вчительської семінарії в умовах перманентної війни Директорії за збереження державної незалежності УНР. У протоколі засідання педагогічної ради вчительської семінарії від 1 червня 1919 р. зафіксовано тримісячну заборгованість платні педагогам. Постало питання про невідповідність номінальних штатних окладів учителів, визначених ще гетьманським урядом від 5 листопада 1918 р., реальному прожитковому рівню весни 1919 р. Найбільше вчителі семінарії нарікали на суттєве зростання – у 6 разів – цін на продукти харчування протягом півріччя. Приміром, із січня до червня 1919 р. ціна борошна зросла з 25 крб. до 300 крб. за пуд. Улітку 1919 р. напівголодне існування вчительської родини з трьох осіб обходилося 50 – 60 крб. на день, реальна ж зарплата за старими розцінками становила від 10 руб. на день. Педагогічна рада Черкаської вчительської семінарії змушена констатувати, що більшість педагогів закладу з родинами жили надголодь¹⁴⁰.

Черкаська семінарія продовжила працювати й під час денікінського режиму в Україні. 4 липня 1919 р. затверджено тимчасовий штат учительських семінарій, що відповідав дореволюційному законодавству, на території, підконтрольній Збройним силам Півдня Росії. Задекларовано підвищення розміру штатних окладів: директор (V кл.) – 9000 руб., учителі загальноосвітніх предметів (VIII кл.) – 6400 руб., учителі початкового училища (X кл.) – 5040 руб.¹⁴¹. Навчальне навантаження вчителя становило 21 урок на тиждень. Додаткові години роботи мали оплачувати: особам з вищою освітою – 300 руб. на місяць, без вищої освіти – 250 руб. Директор та педагогічний персонал мали право на чотири 5-річні надбавки за вислугу років. Для осіб з вищою освітою розмір надбавки становив 400 руб., без вищої освіти – 200 руб. Утім, Добровольча армія генерала А. І. Денікіна й адміністрація Збройних сил Півдня Росії недовго контролювали регіон.

Тривалий період національно-визвольних змагань суттєво ускладнив підготовку до нового 1919–1920 навчального року. Педагогічна рада Черкаської вчительської семінарії висловлювала побоювання щодо неможливості розпочати навчальний процес у разі не отримання коштів від уряду, оскільки приміщення закладу декілька років не ремонтували. Давалися взнаки й наслідки нещодавніх бойових дій між більшовиками та григор'євцями, під час яких гарматними снарядами було пошкоджено головну будівлю семінарії (дах, пічну трубу, більшість вікон). Непокоїла педагогічну раду також відсутність дров, що необхідно було заготовляти заздалегідь. Водночас ціна 100 куб. сажнів дров становила 1100 руб. На опалення приміщень учительської семінарії потрібно було 110 000 руб. Проблемним лишалося фінансування вчительської платні. Вихід із ситуації колектив Черкаської семінарії вбачав у відрядженні до Києва представника семінарії М. М. Ваврисевича з відповідним клопотанням¹⁴².

На початку 1920 р. Черкаська вчительська семінарія функціонувала в трьох будинках. Перше приміщення по вул. Парадна 51 представляло одно-

¹⁴⁰ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 343, арк. 31.

¹⁴¹ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 351, арк. 6.

¹⁴² ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 343, арк. 31.

поверховий, кам'яний, восьмикімнатний будинок, у якому були розміщені три навчальні класи, рекреаційна кімната, фізичний кабінет, бібліотека, учительська¹⁴³. Зазначений будинок було придбано спеціально для вчительської семінарії, де заклад функціонував з 1 липня 1916 р. Проте в буремні часи національно-визвольних змагань приміщення забрали для потреб військового шпиталю. Наслідки були невтішними: недбалість персоналу Київського шпиталю № 15, що з квітня 1920 р. перебував у будинку, призвела до того, що без проведення ремонтних робіт приміщення не можна було використовувати.

Друге приміщення семінарії – двоповерховий будинок по Бульварній, 52, де розміщувались три навчальні класи, а також квартири вчителів, зокрема: голови педагогічної ради (2 кімнати), учителя Гаврилова (5 кімнат), учителя Крижанівського (2 кімнати)¹⁴⁴. На початку жовтня 1920 р. цей будинок без дозволу було зайнято 187 евакопунктом, що перебував у ньому до початку грудня¹⁴⁵. У зв'язку з цим заняття проводили певний час тільки в третьому приміщенні. Третє приміщення семінарії – одноповерховий дерев'яний будинок з чотирьох кімнат по вул. Гоголівській 115, у якому діяла зразкова початкова школа для практичних занять слухачів. Восени 1920 р. навчальні заняття проводили саме в ньому. Проте в кінці листопада 1920 р. будинок було зайнято під військових медиків¹⁴⁶. Лише після припинення бойових дій на теренах України військово-медичні установи звільнили приміщення вчительської семінарії, і вона відновила роботу.

Наприкінці 1920 р. згідно з положеннями освітньої реформи Черкаську вчительську семінарію реорганізовано в педагогічну школу. Навчальні заняття відбувалися в будинку по вул. Бульварній, 52. Зауважимо, що бажання стати вчителем не зменшували ні труднощі напівголодного постреволуційного часу, ні відсутність упорядкованих навчальних приміщень, зокрема взимку 1920 – 1921 навчального року, коли педагогічну школу опалювали дровами коштом учнів (по 4 руб. із кожного)¹⁴⁷.

* * *

Таким чином, педагогічна освіта на Черкащині на початку ХХ ст. отримала новий імпульс до поступального розвитку у зв'язку з відкриттям Черкаської чоловічої вчительської семінарії, викладацький колектив якої напрацював вагомий педагогічний досвід, утілював у життя нові навчально-виховні прийоми і брав активну участь у громадському житті міста. Це були справжні ентузіасти освітньої справи, які не припинили викладацьку діяльність ні в буремні роки національно-визвольних змагань, ні в перші голодні роки існування радянської влади.

¹⁴³ ДАЧО, ф. 114, оп. 1, спр. 351, арк. 7.

¹⁴⁴ Там само, арк. 7.

¹⁴⁵ Там само, арк. 7 зв.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.